
Die lemmatisering van uitdrukkings in verklarende Afrikaanse woordeboeke

W.F. Botha, *Buro van die Woordeboek van die Afrikaanse Taal*

Abstract: The Lemmatization of Expressions in Descriptive Afrikaans Dictionaries. A dictionary should award equal status to all three types of lexicon items, namely the sublexical, the lexical and the multilexical. No descriptive Afrikaans dictionary, however, consistently includes multiword lexical items as lemmas but treats them as microstructural elements in the articles of lexical lemmas. This article critically discusses the lemmatization of a very special group of multiword lexical items, namely expressions. The theoretical component of lexicography has long been in favour of the awarding of lemma status to expressions, yet has until recently not presented feasible suggestions on how this should be undertaken. Three possible ways of lemmatization are discussed. The discussion could help the practising lexicographer to present expressions in a more satisfactory and lexicographically correct way. A few guidelines are given for the microstructural treatment of expressions.

Keywords: MULTIWORD LEXICAL ITEM, EXPRESSION, LEMMA STATUS, MICROSTRUCTURAL TREATMENT, LEXICOGRAPHY

Opsomming: 'n Woordeboek moet gelyke status gee aan al drie die tipes leksikonitems, te wete die subleksikale, die leksikale en die multileksikale. Geen verklarende Afrikaanse woordeboek neem egter meerwoordige leksikale items konsekwent as lemmas op nie, maar bied dié items feitlik deurgaans as mikrostrukturelemente in die artikels van leksikale lemmas aan. Hierdie artikel ondersoek die lemmatisering van 'n baie spesiale groep meerwoordige leksikale items, naamlik uitdrukkings. Die teoretiese komponent van die leksikografie staan reeds lank die verlening van lemmastatus aan uitdrukkings voor, maar het tot onlangs geen praktiese uitvoerbare voorstel gemaak oor die wyse waarvolgens dit moet geskied nie. Drie moontlike aanbiedingswyses word ondersoek. Die ondersoek kan moontlik die praktiese leksikograaf help om uitdrukkings op 'n meer bevredigende en leksikografies korrekte wyse aan te bied. Daar word ook enkele riglyne gegee vir die mikrostrukturele bewerking van uitdrukkings.

Sleutelwoorde: MEERWOORDIGE LEKSIKALE ITEM, UITDRUKKING, LEMMASTATUS, MIKROSTRUKTURELE BEWERKING, LEKSIKOGRAFIE

1. Meerwoordige leksikale items

In die Afrikaanse leksikografie is dit veral Gouws (1989a, 1989b, 1990) en ook Ponelis (1989) wat 'n ernstige pleidooi lewer vir die lemmatisering van meerwoordige leksikale items.

Dit ly dan ook geen twyfel nie dat van die drie tipes leksikonitems, te wete die subleksikale, die leksikale en die multileksikale, die multileksikale die meeste afgeskeep word in verklarende Afrikaanse woordeboeke. Meerwoordige leksikale items word selde, indien ooit, as lemmas opgeneem, maar feitlik deurgaans as mikrostrukturelemente in die artikel van 'n leksikale lemma.

'n Meerwoordige leksikale item tree as 'n **eenheid** op en die betekenis daarvan weerspieël nie noodwendig die gesamentlike betekenis van sy individuele komponente nie. Volgens Gouws (1989b: 97) is daar vir die Afrikaanse leksikograaf veral vier tipes meerwoordige leksikale items ter sake, nl. leenwoordgroepe, vaste uitdrukkings, groepsetsels en onderbroke lemmas.

Wat hier volg, is 'n bespreking van die lemmatisering van uitdrukkings. Soos dit sal blyk, is die artikel in die eerste plek gerig op 'n praktiese oplossing vir die hantering van uitdrukkings en is dit nie bedoel as 'n diepgaande teoretisering nie.

2. Uitdrukkings

Uitdrukkings, idiome en spreekwoorde is lede van 'n groep baie spesiale meerwoordige leksikale items en word tradisioneel oorkoepelend **idiome, uitdrukkings, vaste uitdrukkings** of **idiomatiese uitdrukkings** genoem. Combrink (1989) tipeer hierdie item soos volg: 'n spesiale taalbousel wat nie met die gewone grammatikareëls van 'n taal gevorm en/of geïnterpreteer kan word nie. Dit is spesiaal m.b.t. die betekenis en/of die klankvorm en/of die morfologie en/of die sintaksis en/of die leksikon en/of die situasionele bruikbaarheid.

In die metaleksikografie bestaan daar eenstemmigheid¹ oor die wenslikheid daarvan dat uitdrukkings as makrostrukturele elemente in verklarende woordeboeke opgeneem word. Vergelyk in hierdie verband Zgusta (1971: 154) en Benson (1985: 67).

¹ 'n Ander siening word gehuldig deur De Beer (1989) wat na 'n analise van idioomwoordeboeke en verklarende Afrikaanse woordeboeke (die HAT en WAT) onder andere tot die gevolgtrekkings kom dat (1) verklarende Afrikaanse woordeboeke meer uitdrukkings opneem as sg. "idioomwoordeboeke"; (2) daar 'n behoefte bestaan aan 'n volledige "idioomwoordeboek" en (3) dit wenslik is dat idiome alleen in 'n sogenaamde idioomwoordeboek gelys moet word.

Dit moet in gedagte gehou word dat die HAT en die WAT 'n gemeenskaplike databank het, naamlik dié van die Buro van die WAT. Dit is ook die verteenwoordigendste databank van die Afrikaanse woordeskat wat die meer verteenwoordigende opname in die WAT en die HAT verklaar.

Twee hanteringswyses kenmerk die opname van uitdrukkings in verklarende Afrikaanse woordeboeke, nl. (1) die opname in 'n rubriek in die artikel van 'n leksikale lemma (*Verklarende Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal* (hierna HAT) en die *Woordeboek van die Afrikaanse Taal* (hierna WAT)) en (2) die opname onder 'n betekenisonderskeiding van 'n leksikale lemma (*Nasionale Woordeboek* (hierna NW)). Beide hanteringswyses toon 'n opvallende tekortkoming: geen erkenning word aan die leksikale-itemstatus van uitdrukkings gegee nie deurdat hulle nie as meerwoordige lemmas opgeneem word nie.

Kyk ons na anderstalige verklarende woordeboeke, blyk dit dat dieselfde tekortkoming hom daar herhaal. *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* en die *Woordenboek der Nederlandsche Taal* neem op groot skaal uitdrukkings op, deurgaans onder 'n betekenisonderskeiding van 'n leksikale lemma. *Webster's Third New International Dictionary of the English Language* neem op klein skaal uitdrukkings op, gewoonlik onder 'n betekenisonderskeiding van 'n leksikale lemma (bv. *at first hand* en *from hand to mouth* onder HAND) en soms as meerwoordige lemma (bv. *castle in the air*). *The Oxford English Dictionary* neem baie selektief uitdrukkings op en dan altyd onder 'n betekenisonderskeiding (bv. *strictly for the birds* onder BIRD). Die *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache* neem baie "feste Verbindungen" van alle aard op en wel telkens onder 'n betekenisonderskeiding na die letterlike onderskeidings van 'n leksikale lemma.

Vir die praktiese leksikografie is daar egter nóg 'n groep meerwoordige leksikale items wat as uitdrukkings kan kwalifiseer, nl. woordgroeptakterme en woordgroepe wat in 'n mindere mate as eersgenoemde 'n vakkundige betekenis het. *Antarktiese kring* en *figuratiewe kuns* is voorbeelde van woordgroeptakterme en *kunsmatige asemhaling*, *die feite van die lewe* en *koue oorlog* voorbeelde van woordgroepe met 'n minder vakkundige betekenis. Alhoewel die komponente van hierdie uitdrukkings steeds 'n letterlike verband met die leksikale lemmas vertoon, tree hulle as 'n eenheid op en die betekenis daarvan weerspieël nie die gesamentlike betekenis van die komponente nie. Ter onderskeiding van ander uitdrukkings kan hulle **gespesialiseerde uitdrukkings** genoem word.

Verklarende Afrikaanse woordeboeke neem gespesialiseerde uitdrukkings onder 'n betekenisonderskeiding van 'n leksikale lemma op. Vergelyk in hierdie verband *koue oorlog* onder KOUDE in die NW, *Antarktiese kring* en *kunsmatige asemhaling* onder KRING en KUNSMATIG in die WAT en *eerste lesing* onder LESING in die HAT. Hierdie hanteringswyse is onbevredigend omdat die uitdrukkings uiters moeilik vindbaar is en geen erkenning aan hul leksikale-itemstatus gegee word nie.

Die vae term "uitdrukking" sluit dus hier idiome, vaste uitdrukkings (die skoolse term) en spreekwoorde in, maar ook gespesialiseerde uitdrukkings (soos bv. *figuratiewe kuns* en *die feite van die lewe*). Hieronder volg 'n uiteensetting van drie moontlike aanbiedingswyses van uitdrukkings in verklarende Afrikaanse woordeboeke.

3. Lemmatisering van uitdrukkings

3.1 Alfabetiese lemmatisering volgens die eerste komponent

Sommige verklarende Engelse en Amerikaanse woordeboeke neem sekere uitdrukkings as lemmas op, nl. dié wat as naamwoordstukke (bv. *busman's holiday*) en dié wat as werkwoordstukke (bv. *look down on*) optree. Die opname geskied alfabeties volgens die eerste komponent van die uitdrukking. *The New Collins Concise English Dictionary* het bv. die volgende uitdrukkings met COLD as eerste komponent gelemmatiseer (die afkortings *Inf.* en *Meteorol.* staan vir *informal* en *meteorology* onderskeidelik):

- cold cathode *n. Electronics*
- cold cuts *pl. n.*
- cold feet *n. Inf.*
- cold front *n. Meteorol.*
- cold shoulder *n. Inf.*
- cold sweat *n. Inf.*
- cold war *n.*
- cold wave *n. 1. Meteorol.*
2. Hairdressing

Langer uitdrukkings word egter steeds onder 'n betekenisonderskeiding van 'n leksikale lemma van een van die kernkomponente (gewoonlik 'n selfstandige naamwoord) opgeneem en verklaar, bv. *force someone's hand, from hand to mouth, show one's hand* onder HAND in *The New Collins Concise English Dictionary*.

Hierdie hanteringswyse is onbevredigend omdat daar op twee maniere na uitdrukkings gesoek kan word, nl. in die alfabetiese ordening van lemmas en onder die betekenisonderskeidings van 'n leksikale lemma. Aangesien die gebruiker nie altyd seker is op watter wyse die uitdrukking opgeneem behoort te word nie, kan dit frustrerende soektogte tot gevolg hê. Daar word ook slegs aan 'n klein groepie uitdrukkings leksikale-itemstatus verleen terwyl die ander sonder enige mikrostrukturele bewerking onder 'n leksikale lemma opgeneem word.

Vir die leksikograaf is die alfabetiese lemmatisering van uitdrukkings volgens die aanvangskomponent die logiese aanbiedingswyse om te volg, maar dit lewer ernstige praktiese probleme op:

- (i) Die aanvangskomponente van uitdrukkings is dikwels onvas of wisselend, bv.:

iemand 'n lewe lei

**jou lewe aflê
die (jou) lewe verloor
leef (lewe) en laat leef (lewe)**

wat lemmatisering daarvolgens problematies maak. Vergelyk in hierdie verband Combrink (1989) en Gouws (1989b en 1990).

- (ii) 'n Gekompliseerde alfabetiseringsprosedure sal gevolg moet word. Nie slegs die eerste nie, maar ook die opeenvolgende komponente van elke uitdrukking moet gealfabetiseer word, bv.:

**in die waan verkeer
in die war
in die warm water wees
in die weer wees**

- (iii) Daar sal 'n opeenhoping wees van uitdrukkings wat met lidwoorde en sekere voorsetsels en voornaamwoorde begin. Dit kan interessante stof verskaf vir navorsing oor lidwoord-, voorsetsel- en voornaamwoordgebruik in Afrikaanse uitdrukkings, maar vir die woordeboekgebruiker kan dit geweldige soektogte tot gevolg hê, veral as hy op soek is na 'n idioom waarvan hy slegs die kernkomponent ken. Hier is dus geen "kitsherwinning van inligting" (Gouws 1990) oor uitdrukkings moontlik nie.

- (iv) Geen oorsigtelike beeld van uitdrukkings met 'n bepaalde kernkomponent, bv. LEWE, kan verkry word nie.

In die Afrikaanse metaleksikografie is daar tans geen uitgesproke voorstanders van hierdie lemmatiseringswyse nie. Dit blyk derhalwe onwenslik om uitdrukkings soos ander makrostrukturele elemente streng alfabeties aan te bied.

3.2 Gemerkte lemmatisering volgens 'n kernkomponent

Gouws (1990) het deeglik kennis geneem van die praktiese leksikografie se probleme met die lemmatisering van uitdrukkings. Hieronder volg 'n uiteensetting van die hanteringswyse van uitdrukkings wat hy as moontlike oplossing voorstel.

'n Kernkomponent word as "trefwoord" van 'n uitdrukking gekies. Die trefwoord, gevolg deur 'n dubbelpunt, word vooraan 'n uitdrukking geplaas en die geheel as lemma opgeneem. Die trefwoord bepaal die alfabetiese plasing van die uitdrukking in die makrostruktuur:

lewe: solank daar lewe is, is daar hoop

Die dubbelpunt merk dat die meerwoordige item as geheel die lemma is — vandaar die term "gemerkte lemma".

Deur die onderstreping van die aanvangskomponent van 'n uitdrukking word die moontlikheid van wisseling gemerk:

lewe: iemand 'n lewe lei

lewe: jou lewe nie seker wees nie

Gouws maak geen definitiewe voorstelle oor die kies van die trefwoord nie, maar beklemtoon dat die wyse waarop die trefwoord gekies word in die toeligting van 'n woordeboek verantwoord moet word.

Gouws kom tot die gevolgtrekking dat daar geen homonimiese of polisemiese verband tussen uitdrukkings met identiese trefwoorde bestaan nie. Eenderse trefwoorde hoef dus nie soos by homonimiese lemmas met 'n verhewe syfer gemerk te word nie, selfs al is daar geen semantiese verband nie, bv.:

maag: jy kan dit op jou maag skryf en met jou hemp afvee

maag: vriend nog maag hê

Indien die leksikograaf egter wel die behoefte sou hê om die trefwoorde van mekaar te onderskei, moet 'n ander merker as dié vir homonimie gekies word, bv. 'n verhewe letter:

lewe:^a in die lewe bring

lewe:^b om die lewe bring

By die inwerkingstelling van hierdie hanteringswyse, kan die volgende praktiese prosedures gevolg word:

Selfstandige, byvoeglike en werkwoordelike komponente kan as die kernkomponente van uitdrukkings beskou word. Die trefwoord van 'n uitdrukking is die eerste kernkomponent wat daarin voorkom:

lelik: so lelik dat melk suur word as jy daarna kyk

lewe: asof jou lewe daarvan afhang

Die verskillende uitdrukkings met identiese trefwoorde moet ook alfabeties georden word. Die alfabetisering kan volgens die tweede kernkomponent van die uitdrukking geskied (die eerste kernkomponent bepaal die trefwoord), bv.:

lewe:^a asof jou lewe daarvan afhang

lewe:^b met jou lewe daarvan afkom

lewe:^c jou lewe aflê

Indien hierdie hanteringswyse toegepas sou word op enkele uitdrukkings met LEWE² as trefwoord, sou die opname daarvan in 'n woordeboek soos volg daar kon uitsien:

lewe:^a asof jou lewe daarvan afhang Na die beste van jou vermoë: *Die jong moeder het haar kind in die hof verdedig asof haar lewe daarvan afhang. Niël is 'n gedugte hokkiespeler, want hy speel altyd asof sy lewe daarvan afhang.*

lewe:^b met jou lewe daarvan afkom Bly lewe: *Hy was gelukkig genoeg om met sy lewe daarvan af te kom* (W.G.H. en S. Vivier: Hoooyvlakte, 1969, 25).

lewe:^c jou lewe aflê (gee, neerlê) vir Sterf vir: *Die patriotiese jong manne is bereid om hulle lewe vir hulle land af te lê.*

lewe:^d met jou lewe boet Sterf: *Weer het 'n jongeling in die bloei van sy jare vir sy waagstuk met sy lewe geboet* (S.J. en C.F. du Toit: Daeraad³, 1942, 73).

lewe:^e in die lewe bring Geboorte gee aan: *As 'n vrou kinderloos bly ... sal iemand anders ... gestuur word om kinders vir die onvrugbare eggenote in die lewe te bring* (N.J.J. Olivier: Privaatreg, 1969, 101).

lewe:^f om die lewe bring Doodmaak: *Kan dit moontlik wees dat Saul gewaag het om die diensknegte van die Allerhoogste om die lewe te laat bring?* (F.J. Steenkamp: Dawid, 1948, 168). *Dit was dieselfde Dingaans wat agt jaar tevore sy halfbroer Tsjaka om die lewe gebring het* (Kinders v.d. Wêreld VIII, s.j., 392).

lewe:^g op (om, vir) lewe en dood Vir die behoud v.d. lewe: *Op ... jeugdige leeftyd stry hy reeds 'n stryd op lewe en dood* (Vad., 5 Febr. 1973, 1). ■ In fig. gebruik: *'n Seksie wou aan Engels vasklou op lewe en dood* (I.L. de Villiers in Koninkryk, 1981, 35). *Rugbyspelers (worstel) om lewe en dood om 'n drie agter die teenstanders se doellyn te gaan druk* (F.P. v.d. Merwe: Einders, 1952, 54).

3.2.1 Bespreking

- (i) Uitdrukkings word as lemmas in die makrostruktuur van die woordeboek opgeneem en daarmee word erkenning verleen aan die leksikale-itemstatus van uitdrukkings.
- (ii) Die gebruiker wat die toeligting goed bestudeer het, sal 'n spesifieke uitdrukking met redelike gemak vind.
- (iii) Die hanteringswyse verg nie 'n dramatiese aanpassing van die gebruiker nie, aangesien hy daaraan gewoond is om uitdrukkings in die artikels van trefwoorde afkomstig uit daardie uitdrukking op te soek.

² Die afkortings van bronne wat hier en verder by voorbeelde gebruik word, is dié wat in die WAT se bronnelys agterin elke deel van deel VI af voorkom.

3.2.2 Aanbevelings

- (i) Die onderstreping van die aanvangskomponent ter aanduiding van 'n wisseling kan weggelaat word, aangesien die voorbeeldmateriaal hierdie wisseling duidelik na vore bring. (Die neutrale iemand en jou kom ook dikwels in 'n ander posisie as die eerste in 'n uitdrukking voor, bv. **wat het oor jou lewe (lewer) geloop?**)
- (ii) Nege en vyftig uitdrukkings met LEWE as eerste kernkomponent kan vir opname kwalifiseer, wat aanleiding kan gee tot 'n effens steurende gebruik van verhewe letters, bv.:

lewe:^{aaa} **die (jou) lewe verloor** Sterf: *Honderde werkers het die lewe verloor in die groot mynramp. Altesame 17,000 mense aan albei kante (het) die afgelope sewe jaar hul lewe in die stryd verloor* (Burg., 17 Des. 1969, 16).

lewe:^{bbb} **iemand se lewe versuur** Vir iem. die lewe moeilik maak: *Sy versuur haar kollega se lewe deur hom gedurig met haar persoonlike probleme te pla.*

lewe:^{ccc} **lewe voel** Die eerste fetale bewegings voel: *Om en by die 16de tot 18de week van swangerskap begin die vrou lewe voel* (M. v. Rensburg: *Lewe*, s.j., 14).

Dit lyk dus raadsaam om nie van verhewe letters gebruik te maak nie, maar miskien eerder die tweede kernkomponent, waarvolgens die uitdrukking gealfabetiseer word, te onderstreep, bv.:

lewe: die (jou) lewe verloor

lewe: iemand se lewe versuur

lewe: lewe voel

- (iii) Indien die leksikograaf verkies om die trefwoorde van mekaar te onderskei deur middel van bv. 'n verhewe letter, sou dit oorweeg kon word om dit liefs vooraan die lemma as 'n geheel te plaas om daardeur alle misverstand omtrent homonimie of woordgerigtheid uit die weg te ruim:

∞**lewe: na die lewe staan**

3.3 Gemerkte lemmatisering binne 'n rubriek

Die opname van uitdrukkings binne 'n uitdrukkingsrubriek het bepaalde voordele waarvan groter prominensie en verhoogde vindbaarheid die belangrikste is.

Die vernaamste beswaar teen dié praktyk is egter dat daar nie voldoende erkenning aan die leksikale-itemstatus van uitdrukkings gegee word nie. Wat hierna volg, is 'n uiteensetting van 'n aanbiedingswyse wat binne 'n rubriek ruimte laat vir gemerkte lemmatisering met erkenning aan die leksikale-itemstatus van uitdrukkings.

3.3.1 *Gespesialiseerde en idiomatiese uitdrukkings*

In die rubriek UITDR. word gespesialiseerde én idiomatiese uitdrukkings opgeneem. Onder **gespesialiseerde uitdrukkings** word verstaan woordgroepe soos *Antarktiese kring*, *figuratiewe kuns* en *lewende massa* sowel as woordgroepe met 'n minder vakkundige betekenis soos *kunsmatige asemhaling* en *die feite van die lewe*.

Onder **idiomatiese uitdrukkings** word idiome, vaste uitdrukkings en spreekwoorde ingesluit.

3.3.2 *Plasing en verdeling van die rubriek UITDR.*

Die rubriek UITDR. kom aan die einde van 'n artikel, of as 'n lemma meer as een woordsoortkategorie het, aan die einde van die betrokke woordsoortkategorie.

Gespesialiseerde uitdrukkings word onder die onderverdeling A. GESPECIALISEERD en idiomatiese uitdrukkings onder B. IDIOMATIES ingedeel.

3.3.3 *Lemma waaronder 'n uitdrukking opgeneem word*

Die lemma waaronder 'n uitdrukking opgeneem word, is die basiese vorm van die **eerste kernkomponent**. 'n Kernkomponent is 'n s.nw., b.nw. of **selfstandige werkwoordvorm**. So word die uitdrukkings *jou lewe nie seker wees nie*, *nie vir koue pampoene skrik nie* en *wat jy saai, sal jy maai* respektiewelik onder die lemmas LEWE, KOUD en SAAI opgeneem.

3.3.4 *Bepaling van die soekwoord en rangskikking van uitdrukkings binne die rubriek*

Die **tweede kernkomponent** ('n s.nw., b.nw. of selfstandige werkwoordvorm) in 'n uitdrukking tree as soekwoord op. Dit bly in die vorm waarin dit in die uitdrukking voorkom (bv. in die meervouds- of verkleinwoordvorm) en staan vooraan, gevolg deur 'n dubbelpunt en die uitdrukking. Die **geheel word vet gedruk** en spring uit soos alle ander lemmas. Die verskillende uitdrukkings in 'n rubriek word alfabeties gerangskik volgens die soekwoorde. Die volgende lemmas sou bv. in die uitdrukkingsrubriek van LELIK opgeneem word:

IDIOMATIES

Donderdagnag: so lelik soos Donderdagnag om twaalfuur
eendjie: lelike eendjie
melk: so lelik dat melk suur word as jy daarna kyk
nag: so lelik soos die nag

Indien ons hierdie lemmatiseringswyse sou toepas op enkele uitdrukkings met die s.n.w. LEWE as eerste kernkomponent, sou die opname daarvan in 'n woordeboek soos volg daar kon uitsien:

UITDR.

A. GESPECIALISEERD

lewe: na die lewe Presies soos iem. of iets lyk of is: *Na die lewe beeldhou, skilder of teken. In 1901 het Anton (van Wouw) die Boergeneraals, Botha, De la Rey en Beyers ... direk na die lewe geteken (A.E. Duffey: Van Wouw, 1981, 9). Sy eerste groot opdrag was die standbeeld vir pres. Kruger, wat hy ... na die lewe gemaak het (Afr. Kernens., 1965, 849).*

voel: lewe voel Die eerste fetale bewegings voel: *Om en by die 16de tot 18de week van swangerskap begin die vrou lewe voel (M. v. Rensburg: Lewe, s.j., 14).*

B. IDIOMATIES

afhang: asof jou lewe daarvan afhang Na die beste van jou vermoë: *Die jong moeder het haar kind in die hof verdedig asof haar lewe daarvan afhang. Niël is 'n gedugte hokkiespeler, want hy speel altyd asof sy lewe daarvan afhang.*

afkom: met jou lewe daarvan afkom Bly lewe: *Hy was gelukkig genoeg om met sy lewe daarvan af te kom (W.G.H. en S. Vivier: Hooyvlakte, 1969, 25).*

aflê: jou lewe aflê (gee, neerlê) vir Sterf vir: *Die patriotiese jong manne is bereid om hulle lewe vir hulle land af te lê.*

boet: met jou lewe boet Sterf: *Weer het 'n jongeling in die bloei van sy jare vir sy waagstuk met sy lewe geboet (S.J. en C.F. du Toit: Daeraad³, 1942, 73).*

bring: in die lewe bring Geboorte gee aan: *As 'n vrou kinderloos bly ... sal iemand anders ... gestuur word om kinders vir die onvrugbare eggenote in die lewe te bring (N.J.J. Olivier: Privaatreg, 1969, 101).*

3.3.5 *Gemerkte lemmatisering buite die uitdrukingsrubriek*

Uitdrukings wat om morfologiese of semantiese redes nie onder die rubriek van 'n leksikale lemma tereg kan kom nie, word gemerk gelemmatiseer in die alfabetiese ordening van lemmas. Dit geld ook uitdrukings wat woorde bevat wat slegs binne die betrokke uitdrukking voorkom en nooit as afsonderlike leksikonelemente aangetref word nie. Hierdie woorde is óf historiese relikte óf morfologiese bousels wat geen selfstandige korrelaat het nie (vgl. Gouws 1989b: 100). Die eerste kernkomponent tree as soekwoord op en bly in die vorm waarin dit in die uitdrukking voorkom:

entjie: 'n ... entjie mens
 lede: met lede oë
 leus: vir die leus
 oorlopens: tot oorlopens toe
 voege: in dier voege

3.3.6 *Wisselende komponente*

Dikwels kom daar binne 'n bepaalde uitdrukking 'n wisseling van komponente voor. Hierdie wisseling van komponente moet op konsekwente wyse aange-ton word in 'n woordeboek.

Indien die wisseling by die eerste kernkomponent van die uitdrukking voorkom, word die uitdrukking onder elkeen van die wisselende komponente opgeneem en verklaar. So word die uitdrukking *die lewe (tyd) is kort, die kuns is lank* onder die lemmas LEWE en TYD se uitdrukingsrubrieke opgeneem en verklaar:

Onder die lemma LEWE

kort: die lewe (tyd) is kort, die kuns is lank Definisie: *Voorbeelde van die lewe-variant.*

Onder die lemma TYD

kort: die tyd (lewe) is kort, die kuns is lank Definisie: *Voorbeelde van die tyd-variant.*

As die wisseling by die tweede kernkomponent voorkom, word die uitdrukking binne die rubriek met verskillende soekwoorde herhaal, telkens met die voorbeeldmateriaal van die betrokke wisseling. Binne die rubriek van LEWE word die uitdrukking *jou lewe aflê (gee, neerlê)* met die soekwoorde *aflê, gee* en *neerlê* gelemmatiseer.

Soms beïnvloed die wisseling nie die lemma of die soekwoord nie omdat die wisseling nie by die eerste of tweede kernkomponent voorkom nie. Die

uitdrukking *jou lewe in jou hand neem (dra)* word dus onder die leksikale lemma LEWE opgeneem met HAND as soekwoord.

Waar veelvuldige wisselende elemente en 'n gevolglike oordadige hakiegebruik 'n ingewikkelde, onduidelike stelwyse tot gevolg sal hê, kan 'n uitdrukking liever met die wisselende elemente herhaal word, bv. na "of", "of soms" of "ook soms". 'n Uitdrukking kan bv. vier variante hê:

iemand lek
 iemand blink lek
 iemand se gat lek
 iemand se gat blink lek

Dit word dan soos volg onder die lemmas LEK, BLINK en GAT opgeneem:

lek

lek: iemand lek (iemand blink lek, iemand se gat lek of iemand se gat blink lek) Definisie: *Voorbeelde met iemand lek.*

blink

lek: iemand blink lek (iemand lek, iemand se gat lek of iemand se gat blink lek) Definisie: *Voorbeelde met iemand blink lek.*

gat

lek: iemand se gat lek (iemand lek, iemand blink lek of iemand se gat blink lek) Definisie: *Voorbeelde met iemand se gat lek.*

blink: iemand se gat blink lek (iemand lek, iemand blink lek of iemand se gat lek) Definisie: *Voorbeelde met iemand se gat blink lek.*

Soms kom daar 'n onbepaalde wisseling in 'n bepaalde gleuf in 'n uitdrukking voor. Vergelyk ook Combrink (1989: 68 e.v.) in dié verband. Die uitdrukking *die [hele] ... vol lê* kan soos volg aangebied word:

In die rubriek van die lemma HEEL met **vol** as soekwoord:

vol: die hele ... vol lê (die ... vol lê) Daar baie rugbaar wees: *Die storie lê die hele dorp, skool, distrik, ens. vol.*

In die rubriek van die lemma VOL met **lê** as soekwoord:

lê: die ... vol lê (die hele ... vol lê) Daar baie rugbaar wees: *Die storie lê die dorp, skool, distrik, ens. vol.*

Die uitdrukking 'n *entjie* ... mens moet buite die rubriek gelemmatiseer word omdat daar nie 'n leksikale lemma *ent* of *entjie* is met die betekenis "soort mens" nie:

entjie: 'n ... **entjie mens** 'n ... soort mens: 'n *Snaakse, oulike, verspote, ens. entjie mens*.

3.3.7 Die vorm waarin die uitdrukking opgeneem word

Indien 'n uitdrukking voorkom in:

- (i) meer as een sinsvorm, word dit slegs in die stelvorm gegee;
- (ii) slegs 'n bepaalde sinsvorm, word dit in dié vorm opgeneem (bv. slegs in die vraende vorm: *Wat sê Horak?*; *Het jy dit, of kry jy dit?*);
- (iii) positiewe en negatiewe vorm, word dit in die mees tipiese vorm gegee (bv. *nie weet waar jy aan of af is nie* en *die kool is die sous nie werd nie*) met voorbeeldmateriaal van die positiewe en die negatiewe vorm;
- (iv) slegs die negatief, word dit uitsluitlik in dié vorm opgeneem en (a) normaalweg in die neutraalste vorm, dus met *nie ... nie*, bv. *Hy sal nie 'n vlieg kwaad doen nie* maar (b) vaste negatiefvorme word slegs in die betrokke vorm gegee (bv. *van geen sout of water weet nie*; *geen nuus is goeie nuus*; *niks nuuts onder die son nie*; *so nooit as te nimmer*).

Die **voornaamwoord** word soos volg aangegee:

- (i) In gevalle van 'n neutrale onderwerp en direkte of indirekte voorwerp word van *jy* en *iemand* (of *iets*) gebruik gemaak om alle moontlike persone (of sake) in te sluit: *nie weet waar jy aan of af is nie*; *jy kan dit op jou maag skryf en met jou hemp afvee*; *iemand 'n lewe lei*; *iemand se lewe versuur*; *iemand oor die knie trek*; *iemand aan die neus lei*; *iemand iets op die mou speld*; *iemand iets voor die kop gooi*; *iets uit die mou skud*; *iets met 'n knippie sout neem*.
- (ii) *Jou* word gebruik as besitlike voornaamwoord: *jou lewe in jou hand neem*; *met jou lewe boet*; *jou lippe aflek*; *jou hande tuis hou*; *jou brood verdien*; *jou ore uitleen*; *jou hoed êrens ophang*.
- (iii) *Jou* word in wederkerende verband gebruik: *jou neerlê by iets*; *jou vergryp aan*; *jou vir iemand uittrek*; *jou te buite gaan*; *jou oor 'n dooie rot verheug*.

3.3.8 Vergelykings

Vergelykings van die tipes *so ... soos (as) ...* en *... soos ...*, bv. *so rooi soos bloed, so lelik soos die nag* en *skree soos 'n maer vark* en *lieg soos 'n matroos* word onder die idiomatiese uitdrukkings opgeneem.

Die semantiese verwantskap tussen 'n vergelyking en 'n ooreenstemmende samestelling moet aangetoon word waar dit bestaan. Hulle word soos sinonieme behandel met die definisie by die een met die hoogste frekwensie. Die samestelling *bloedrooi* en die uitdrukking *so rooi soos bloed* kan soos volg hanteer word:

bloedrooi b.nw. Baie rooi; sin. *so rooi soos bloed*: Voorbeelde met **bloedrooi**.

In die rubriek van ROOI

bloed: *so rooi soos bloed* Bloedrooi: Voorbeelde met *so rooi soos bloed*.

Die sinonieme *kraaiswart* en *so swart soos 'n kraai* kan soos volg hanteer word:

kraaiswart b.nw. (ongewoon) So swart soos 'n kraai: Voorbeelde met **kraaiswart**.

In die rubriek van SWART

kraai: *so swart soos 'n kraai* Baie swart; sin. *kraaiswart* (ongewoon): Voorbeelde met *so swart soos 'n kraai*.

3.3.9 Mikrostrukturele bewerking

Enkele aspekte van die mikrostrukturele bewerking van uitdrukkings word kortliks hieronder bespreek.

3.3.9.1 Leksikale-itemklassifikasie

Gouws (1989b: 214) stel 'n leksikale klassifikasie bo 'n eng woordsoortelike klassifikasie vir meerwoordige leksikale items voor. Die aantoonbare vorm of interne struktuur van meerwoordige leksikale items is vergelykbaar met die woordsoortelike waarde van leksikale leksikonitems. Terme soos **sin**, **naamwoordstuk** en **setselgroep** (Ponelis 1979: 5 e.v.) kan gebruik word vir die vormlike omskrywing van sintaktiese konstruksies, bv.:

jakkals prys sy eie stert sin
'n wet van Mede en Perse naamwoordstuk
in die war setselgroep

Die vraag ontstaan of die leksikograaf werklik die woordeboekgebruiker help deur 'n meerwoordige leksikale item as 'n sin, klous of stuk te klassifiseer. Help hy die gebruiker nie méér as die item bv. as 'n uitdrukking of leenwoordgroep geklassifiseer word nie? 'n Uitdrukking is geen gewone **sin**, **stuk** of **klous** nie deurdát dit o.a. semantiese, morfologiese en sintaktiese beperkings het.

Dit lyk of 'n leksikale-itemklassifikasie in plaas van 'n woordsoortelike of leksikale klassifikasie vir die gemiddelde woordeboekgebruiker ('n taalkundige leek) van meer nut kan wees. Binne 'n uitdrukkingsrubriek hoef 'n uitdrukking derhalwe nie verder geklassifiseer te word nie, maar indien dit gemerk gelemmatiseer word in die alfabetiese ordening van lemmas, moet dit as leksikale item geklassifiseer word, bv.:

war: in die war uitdr. Deurmekaar: *In die war bring, raak, wees.*

3.3.9.2 Morfologie

'n Mate van morfologiese verandering kan deur die komponente van 'n uitdrukking ondergaan word (vgl. Van Schalkwyk 1973).

Sodanige verandering kan deur onderstreepte voorbeeldmateriaal geïllustreer word, bv.:

maak: 'n lewe maak In jou daaglikse behoeftes voorsien: *Ek (is) nie 'n slagter wat my moet doodwerk om 'n lewetjie te maak nie* (Huisg., 12 Apr. 1963, 24).
In die sandvlaktes maak baie mense hul lewe net uit tuinery (J.H. Moolman: Bevolking, 1941, 74).

3.3.9.3 Etiketterming

Dieselfde maatstawwe ten opsigte van etikette moet op alle leksikale items toegepas word en derhalwe kan uitdrukkings van toepaslike etikette voorsien word, bv.:

gat: ek lek jou gat (*plat*)
Horak: wat sê Horak? (*ongewoon*)
leus: vir die leus (*verouderd*)

3.3.9.4 Definiëring

Voorsiening moet daarvoor gemaak word dat 'n uitdrukking meer as een betekenisonderskeiding of toepassing kan hê, bv.:

eendjie: lelike eendjie

1 Iem., dikw. 'n kind, wat onbelowend voorkom, maar ontluik tot 'n besonder aantreklike of bekwame persoon.

2 Iets met min aansien of belofte wat ontwikkel tot 'n gerespekteerde, vername of belangrike saak.

3.3.9.5 Voorbeeldmateriaal

Die aangawe van voorbeeldmateriaal by uitdrukkings is noodsaaklik aangesien dit die uniekheid van uitdrukkings ten opsigte van onder andere die semantiek, sintaksis en morfologie illustreer. Voorsiening moet ook daarvoor gemaak word dat uitdrukkings in 'n figuurlike toepassing gebruik kan word, bv.:

dood: op (om, vir) lewe en dood Vir die behoud v.d. lewe: *Op ... jeugdige leeftyd stry hy reeds 'n stryd op lewe en dood* (Vad., 5 Febr. 1973, 1). ■ In fig. gebruik: *'n Seksie wou aan Engels vasklou op lewe en dood* (I.L. de Villiers in *Koninkryk*, 1981, 35). *Rughyspelers (worstel) om lewe en dood om 'n drie agter die teenstanders se doellyn te gaan druk* (F.P. v.d. Merwe: Einders, 1952, 54).

4. Slotwoord

Die hantering van uitdrukkings in Afrikaanse verklarende woordeboeke is onbevredigend omdat daar nie lemmastatus aan uitdrukkings toegeken word nie en slegs beperkte mikrostrukturele bewerking plaasvind. Die voorstelle wat hier gemaak word, mag dalk die leksikograaf help om uitdrukkings op 'n meer bevredigende en leksikografies korrekte wyse aan te bied.

Bibliografie

Woordeboeke

- De Villiers, M. et al. 1985⁶. *Nasionale Woordeboek*. Kaapstad: Tafelberg.
- De Vries, M. et al. (Reds.). 1882-. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Den Haag: M. Nijhoff.
- Gove, P.B. 1961. *Webster's Third New International Dictionary of the English Language*. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster.

- Klappenbach, R. en W. Steinitz (Reds.). 1961-1967. *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Kruyskamp, C. 1976. *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. 's-Gravenhage: M. Nijhoff.
- McLeod, W.T. 1986². *The New Collins Concise Dictionary of the English Language*. Glasgow: Collins.
- Murray, J. et al./R. Burchfield (Reds.). 1884-1933; 1972-1986. *The Oxford English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.
- Odendal, F.F. 1979². *Verklarende Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal*. Doornfontein: Perskor.
- Schoonees, P.C./F.J. Snijman/D.C. Hauptfleisch (Reds.). 1950-1983. *Woordeboek van die Afrikaanse Taal*. Pretoria: Staatsdrukker.

Ander bronne

- Benson, M. 1985. Collocations and Idioms. Ilson, R. (Red.). 1985: 61-68.
- Botha, T.J.R. 1989. *Leksikografie en leksikologie*. Pretoria: Serva.
- Combrink, J.G.H. 1989. Die aangawe van idioome in tweetalige woordeboeke: Wesenlike elemente, ekstras en vulsels. Botha, T.J.R. (Red.). 1989: 55-77.
- De Beer, A.J. 1989. 'n Sintaktiese en semantiese beskrywing van Afrikaanse idioome. Ongepubliseerde D.Litt.-proefskrif. Universiteit van Pretoria.
- Gouws, R.H. 1989a. Setsels as makrostrukturelemente van Afrikaanse woordeboeke. *S.A. Tydskrif vir Taalkunde* 7(2): 59-67.
- Gouws, R.H. 1989b. *Leksikografie*. Kaapstad: Academica.
- Gouws, R.H. 1990. Vaste uitdrukings as multileksikale lemmas in verklarende Afrikaanse woordeboeke. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 30(4): 265-283.
- Ilson, R. (Red.). 1985. *Dictionaries, Lexicography and Language Learning*. Oxford: Pergamon Press.
- Ponelis, F.A. 1979. *Afrikaanse sintaksis*. Pretoria: Van Schaik.
- Ponelis, F.A. 1989. Leksikale elemente. Botha, T.J.R. (Red.). 1989: 48-54.
- Zgusta, L. 1971. *Manual of Lexicography*. Den Haag: Mouton.